

ԱՐՅԱՆՈ-ՈՒՏԻՔԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑԻ ՄԻ ԽՈՒՄԻ
ՉԵՌԱԳՐԵՐ

Դեռևս 60-ական թվականների սկզբներին, Վասպուրականի ձեռագրերի հետ ծանոթանալիս, մեր ուշադրությունը գրավեց միտոճ մանրանկարներ ունեցող երեք ձեռագիր ավեստարան (Մատ. № 316, 6303 և 4820): Դրանցից և ոչ մեկում հիշատակարան չի պահպանվել. ընդօրինակման ժամանակի և վայրի մասին ևս որոշակի տեղեկություններ չկան: Մատենադարանի համապատասխան քարտերում և «Յուցակ ձեռագրաց»-ում ժամանակը նշված է XIII—XIV դդ.: Մնում էր պարզել ընդօրինակման տեղի հարցը: Մանրանկարների ոճական ընդհանուր առանձնահատկություններից (նկարների՝ սկզբի թերթերում հավաքված լինելը, մաքուր խորքի պահպանում, դեկորատիվ գրաֆիկ ձևեր, գծի դերի շեշտում, ոճավորման հակում...) ելնելով, ենթադրեցինք, որ այդ ձեռագրերն ամենայն հավանականությամբ Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցի արգասիք են: Հետագայում դրանք այդպես էլ մտան դիտական շրջանառության մեջ¹:

Վերջին տարիներին «Վասպուրականի մանրանկարչությունը» ալբոմը կազմելու ժամանակ հարկ զգացվեց ավելի մոտիկից դրադվել հիշյալ ձեռագրերով: Արդյունքը մեզ համար անսպասելի եղավ. ի հայտ եկան որոշ պարագաներ, որոնք տարակուսելու առիթ տվեցին դրանց Վասպուրականի պատկանելիության վերաբերյալ²:

Ընդհանուր բնութսյան և որոշ ճշգրտումների նպատակով որոշեցինք մեկ անգամ ևս աչքի անցկացնել Մատենադարանում պահպանվող XIII—XIV դդ. նկարադարդ մատյանները: Հայտնաբերվեցին մի քանի ուշագրավ ձեռագրեր, որոնցից հատկապես երկուսը (№ 4023 և 6319) անմիջականորեն ու սերտորեն կապվում են վերոհիշյալ երեք ձեռագրերի հետ: Դրանք, անտարակույս, նույն արհեստանոցի կամ կենտրոնի աշխատանք են: Այսպիսով, մեզ հետաքրքրող

¹ Л. Д. Захарян, О двух группах рукописей с лицевыми миниатюрами XIII—XIV веков из скрипт. Веспуракана (авт.). М., 1969: նույնի «Датировка и локализация трех неизвестных армянских рукописей («Вестник общест. наук», Ереван, 1969, № 2): Հր. Հակոբյան, Ավեստարանական պատկերադրության առանձնահատկությունները Վասպուրականում, «Էջմիածին» 1971, № 7 էջ 52—58: Հր. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցի մասին «Հայկական արվեստ», հ. 1, Երևան, 1974, էջ 82—86: S. Der-Nersesian, Lart Armenian, Paris, 1977, pe. 188, pl 174: B. Brentjes, Drei Jahrtausende Armenien Leipzig, 1973, № 76 Minatyren aus einem Evandelter van Waspurakan (խոսքը Մատենադարանի № 316 ձեռագրին է վերաբերում): Իսկ 1980-ին հրատարակվեց Կրիթ Զարարյանի «Վասպուրականի մանրանկարչության պատմությունից» գիրքը, որտեղ հիշյալ ձեռագրերը դիտվում են որպես երկուսի շրջանից դուրս եկած (էջ 36—65):

² Հենց այդ նկատառումով էլ մենք հիշյալ ձեռագրերից և ոչ մի մանրանկար չմուծեցինք «Հայկական Մանրանկարչություն, Վասպուրական» ալբոմ (Երևան, 1978):

ձեռագրերի թիվը հասավ հինգի³: Զարմանալիորեն, սակայն, այդ երկու ձեռագրերում ևս, ինչպես նախորդ երեքում, բացակայում են տեղեկություններ ընդօրինակման ժամանակի ու վայրի մասին: Ուստի հիշյալ հինգ ձեռագրերի տեղի հարցը որոշելու համար մնում էր դիմել միակ հնարավոր միջոցին՝ մանրանկարների ոճապատկերագրական առանձնահատկությունների և հետագա հիշատակագրական փաստերի մանրազննին քննությանը:

Սույն հոգվածը հիմնականում վերաբերում է հետագա հիշատակագրական փաստերին. սակայն հարկ ենք համարում մի քանի խոսքով ներկայացնել մանրանկարների նաև պատկերագրական-ոճական գծերը: Փաստորեն, վերջիններիս առիթով տարակուսանք ծագեց դրանց Վասպուրականի պատկանելության վերաբերյալ:

Ներկայացվող խմբի ձեռագրերում առաջին հերթին ի հայտ է գալիս նկարների թեմատիկ ցանկի յուրակերպ ընտրությունը: Այն չի նմանվում հայկական մանրանկարչության մյուս դպրոցներում ընդունված պատկերային շարքին: Զանազանություններն որոշակի են նաև Վասպուրականի հետ համեմատելիս: Օրինակ, Վասպուրականում գրեթե պարտադիր դարձած «Հիսուսը փառքի աթոռին», հինկտակարանային «Աբրահամի զոհարություն», «Ալլակերպության», հրաշագործությունների ընդարձակ շարք՝ «Հարսանիքը Կանայում», «Հիվանդների բուժումը», «Այրու մահամերձ որդու փրկությունը», «Պետրոսի թերահավատությունը ծովում», ապա՝ «Նկանակի բաշխման», «Պատարագի մատուցման», «Հաղորդության», «Աստվածամոր վերափոխման» ու մի քանի միջանկյալ թեմաներ այստեղ բացակայում են: Բոլորովին շեն հանդիպում Վասպուրականի մանրանկարչության համար այնքան բնութագրական աշխարհիկ-կենցաղային մոտիվները. նաև՝ գրիչների, ծաղկողների ու պատվիրատուների խիստ հետաքրքրական դիմանկարները:

Մինչդեռ այդ հինգ ձեռագրերում տեսնում ենք Վասպուրականի XIV—XV դդ. արվեստին ոչ հատկանշական Հիսուսի մանկության, առակների ու մեղսագործության ցիկլը⁴: Պատկերվում են «Փախուստը դեպի Եգիպտոս», «Մանուկ Հիսուսի քարոզը տաճարում», «Իմաստուն և հիմար կույսերը», «Մեղսագործությունը» (Ադամն ու Եվան իմաստության ծառի տակ), «Խորհրդավոր ընթրիքը» և այլն⁵ (ստորև համեմատական ցանկը տե՛ս էջ 137):

Նույնիսկ պարտադիր համարվող կանոնական թեմաներում, ինչպիսին «Ավետումն» է, «Ծնունդը», «Տյառնընդառաջը», «Ղազարոսի հարությունը», «Ոտնալվան» այդ ձեռագրերում չկան Վասպուրականին բնորոշ պատկերագրական ձևեր: Հիշյալ ձեռագրերի և Վասպուրականի մանրանկարներում դրսևորվող արվեստարանական պատկերաշարի հիմնական-ծրագրային այդպիսի զանազանությունները, կարծում ենք, տարբեր միջավայրերի, ծիսադադափարական տարբեր նախասիրությունների ու սովորույթների հետևանք են: Մեզ շեն համո-

3 Լ. Զարբյանի գրքում հիշյալ խումբը («Лицевые рукописи из района Хизана») ներկայացված է վերը նշված երեք ձեռագրով:

4 Վասպուրականում շեշտվում են «Ծնունդ-Հայտնություն-հրաշագործություններ» և գրանց հետ աննշված Փրկության գաղափարները:

5 «Մանուկ Հիսուսի քարոզը տաճարում» թեման այստեղ միավորված է Զերեզեայի որդիների մոր պատմության հետ: «Խորհրդավոր ընթրիք» թեման Վասպուրականի XIII—XVI դդ. արվեստում հանդիպում է միայն Հովսեփան Բերկրեցու մոտ (ձեռ. Մատ. № 4806, 4818): Ընդ որում, այդտեղ օգտագործված սխեման ոչ մի կապ չունի № 316 ձեռագրի պատկերի հետ:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Վասպուրականի և առանձին խումբ կազմող հինգ ձեռագրերի բեմատիկ պատկերների (XIV—XV դդ.)

Ընդգծումները ցույց են տալիս պատկերագրական սկզբունքային տարբերությունները

№	Տերունական թեմաներ	Վասպուրական	Հինգ ձեռագրեր	Մանրագրություններ
1	Հիսուսը փառքի աթոռին	կա	չիք	
2	Աբրահամի զոհաբերությունը	կա	չիք	
3	Ավետում	կա	կա	
4	Մուննդ	կա	կա	
5	Մոգերի երկրպագումը	կա	չիք	
6	Տյառնընդառաջ	կա	կա	
7	Կոտորումն մանկանց	կա	կա	
8	Փախուստ դեպի Եգիպտոս	չիք	կա	
9	Մանուկ հիսուսի քարոզը տաճարում	չիք	կա	
10	Մկրտություն	կա	կա	
11	Մուսք Երուսաղեմ	կա	կա	
12	Այլակերպություն	կա	չիք	
13	Ղազարոսի հարությունը	կա	կա	
14	Հարսանիքը կանայքում	կա	չիք	
15	Նկանակի բաշխումը	կա	չիք	
16	Պետրոսի թերահավատությունը	կա	չիք	
17	Հիվանդների և կույրի բուժումը	կա	չիք	
18	Իմաստուն և հիմար կույսեր	չիք	կա	
19	Մեղսագործություն	չիք	կա	
20	Պատաքազի մատուցումը	կա	չիք	
21	Հաղորդություն	կա	չիք	
22	Ոտնլվա	կա	կա	
23	Խորհրդավոր ընթրիք	չիք	կա	բացառությամբ Հովսիան Բերկրացու երկու աշխատանքի
24	Մատնություն	կա	կա	
25	Պիղատոսի դատաստանը	կա	կա	
26	Խաչելություն	կա	կա	
27	Դժոզքի ավերումը	կա	կա	
28	Թաղումն Հիսուսի	կա	կա	
29	Հարություն	կա	կա	
30	Համբարձում	կա	կա	
31	Հոգեգալուստ	կա	կա	
32	Վերափոխումն Աստվածամոր	կա	չիք	
33	Ավետարանիչներ	կա	կա	
34	Ասվանաթերթեր	կա	կա	
35	Մտացողների, գրիչների և նկարիչների պատկերներ ⁶	կա	չիք	

զում այդ ձեռագրերը Վասպուրականին վերագրելու և Չաքարյանի բերած պատկերագրական բնույթի փաստարկները: Այսպես, Ադամի ու Եվայի մեղսագործության հինկտակարանային թեման, որը տեղ է գտել հիշյալ ձեռագրերում, նա ընդհանրապես բնորոշ է համարում Վասպուրականին⁷: Սակայն պետք

⁶ Համադրված 35 թեմաներից միայն վեցում կան ընդհանրություններ:

⁷ Ի միջիայլոց, և Չաքարյանի գրքի 44—52 էջերում կատարված մանրանկարների պատկերագրության բնույթը շահեկանորեն տարբերվում է 37—39 էջերում բերված օրինակներից ու երակացությունից: Այդտեղ ձեռագրերը Վասպուրականին վերագրելու տրամադրվածությունը կարծես խանգարել է հեղինակին անկողմնակալ մնալու որոշ փաստերի նկատմամբ:

է ասել, որ Վասպուրականի XIII—XV դդ. մանրանկարներում մեղսագործության թեման գրեթե բացակայում է: Գա պատկերվում է XVI և XVII դարերում: Մինչդեռ նույն ժամանակամիջոցին «մեղսագործությունը» շատ կանոնավոր կերպով իր գոյությունը պահպանում է Սյունիքի և Կիլիկյան մանրանկարիչների մոտ⁸: Ավելին, հինկտակարանային այդ թեման փորագրված է պատմական Արցախ նահանգի Գանձասարի եկեղեցու (1216—1238 թթ.) արևմտյան ճակատի կենտրոնական մասում:

Լ. Զաքարյանը վասպուրականամետ եզրակացություն է հանգել նաև «Մենդում» մոզաց թագավորների ծնկաշոր դիրքի կապակցությամբ. «... ևս մեկ, Վասպուրականի համար բնորոշ պատկերագրական մանրամասն, — գրում է նա, — № 4820 ձեռագրի «Մենդում» նվերները ձեռքներին ծնկաշոր մոզերի դուզորգությունը գտնում ենք միայն Մոկսում XV դ. ընդօրինակված Մատ. № 4922 ձեռագրում»⁹: Պե՞տք է արդյոք նման դուզորգության համար շուրջ երկու դարի տարածություն կտրել, երբ հեղինակը կարող էր ավելի հարմար օրինակներ բերել, այն էլ մոտ ժամանակամիջոցում՝ առաջին հերթին Կիլիկիայում¹⁰, ապա Սյունիքում¹¹ և նոր միայն Վասպուրականում¹²: Ի դեպ, քրիստոնեական պատկերագրության խոշորագույն գիտակ Գ. Շիլլերը ծնկաշոր մոզերի տարբերակը համարում է արևմտյան երևույթը, որը մուտք է գործել պատկերագրության մեջ IX դ.: Նա նշում է, որ արևելքում մեծությունների կամ սրբությունների առջև խոնարհվել են, իսկ արևմտյան սովորույթը ծնկի գալն էր պաշտոններում¹³: Այն էլ ասենք (և դա կարևոր է), որ № 316 ձեռագրում մոզաց թագավորներն ընդհանրապես բացակայում են, իսկ № 6303 ձեռագրում՝ կանգնած են: Ուրեմն, մոզերի ծնկաշոր դիրքը ձեռագրերի այս խմբում պատկերագրական մեկ ամբողջական սկզբունք չի ներկայացնում (երեք ձեռագիր, երեք տարբերակ):

Հակառակը կարող ենք պնդել մեկ այլ «վասպուրականամետ» թեմայի՝ «Խորհրդավոր ընթրիքի» կապակցությամբ ևս: Այդ թեման, ինչպես քիչ առաջ նշեցինք, բացառությամբ Հովսիան Բերկրեցու ձեռագրերի, տեղ չի գտել Վասպուրականի XIII—XV դդ. վարպետների աշխատանքներում: Վասպուրականում սովորաբար «Խորհրդավոր ընթրիքին» փոխարինում է «Ոսնալվան»¹⁴: Ինչ վե-

⁸ Տե՛ս Թ. Տարոնացու նկարագրողած 1318 թ. Աստվածաշունչը (Մատ. № 206), այնուհետև՝ Սարգիս Պիժակի 1338 թ. նկարագրողած Աստվածաշունչը (Մատ. № 2627) և այլն:

⁹ Լ. Զաքարյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

¹⁰ Տե՛ս Երուսաղեմի № 2563 (1262 թ.), 2568 (1266 թ.) և, ի՞նչպե՛ս, Սարգիս Պիժակի պատկերագրողած ձեռագրերը՝ Մատ. № 5786, Բ. 17ա, Երուսաղեմի № 1972 և այլն:

¹¹ Անգամ եսայի նշեցու Աստվածաշնչում «Մենդյան» ժամանակ մոզերից ավագը ծնկաշոր է:

¹² Օրինակները շատ են նաև այտեղ. առաջիններից մեկը Զաքարիա Աղթամարցու 1357 թ. ձեռագրում է (Մատ. № 5332), որն, ի դեպ, Սարգիս Պիժակի Մատ. № 5786 ձեռագրից կատարված ընդօրինակություն է:

¹³ Gertrud Schiller, Iconography of Christian Art, v. 1, London p. 111 (որպես բացառություն միայն Մոնցի յուզաշչերն են): Հանուն հիմարտություն պետք է ասել, որ Գ. Միլլեն միանգամայն այլ կարծիք է հայտնում այս առթիվ (Recherchissur L'Iconographie de evangile aux XIV-e, XV-e et XVI-e siecles, Paris, 1916, p. 150), որը և մեջբերված է Լ. Զաքարյանի դրքում:

¹⁴ Տե՛ս Լ. Զաքարյան, Ավետարանական պատկերագրության առանձնահատկությունները Վասպուրականում, «էջմիածին», 1971, Գ, էջ 54—55: Նույնիսկ Աղթամարի եկեղեցու որմնանկարներում տեղական կրոնածիսական սովորույթներից էլնելով «Խորհրդավոր ընթրիքը» փո-

Նկ. 1

բարերում է N 316 և N 6319 ձեռագրերի ինքնատիպ պատկերներին, ապա դրանց մոտավոր աղբյուր ճիշտ կլինեն փնտրել Սյունիքում, մասնավորապես Բորոս Տարոնացու վրձնած «Եսայի նշեցու Աստվածաշնչում» (Մատ. N 206, 1318 Բ.)¹⁵:

Խարինձի է Բեթանիայում «Հիսուսի օժման» տեսարանով. իսկ վերջինս իր հերթին ներածել է առարյալների ոտքերի լվացման պահը (տե՛ս S. Der-Nersessian, Aghtamar Church of the Holy cross, Cambridge, 1965, p. 108):

¹⁵ Տե՛ս նաև Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, էջ 114—115:

Հիշյալ հինգ ձեռագրերում Վասպուրականի XIII—XV դդ. մանրանկարչության համեմատությամբ օգտագործված են պատկերագրական ուրույն սխեմաներ. նկ. 1՝ «Ավետում» (ձեռ. № 316), 2. «Ծնունդ» (ձեռ. № 316), 3. «Տյառնընդառաջ» (ձեռ. № 4820), 4. «Մանուկ Հիսուսի քարոզը տաճարում» (ձեռ. № 6319), 5. «Փախուստ դեպի Եգիպտոս» (ձեռ. № 6319) և այլն:

Դժվար է գտնել XIII—XV դդ. հայկական ձեռագրերի մի այլ խումբ, որի մանրանկարներն այդքան ինքնատիպ լինեն և՛ իրենց թեմատիկ շարով, և թե՛ պատկերագրությամբ: Ճիշտ է, Վասպուրականի XIII—XVI դդ. մանրանկարչությունը, ընդհանրությամբ հանդերձ, իր ներսում տրոհվել է առանձին կենտրոնների ու ճյուղավորումների, սակայն դրանցում դանազանությունները չեն հասել սկզբունքային աստիճանի¹⁶:

Բավական ինքնատիպ են այդ մանրանկարների ոճական առանձնահատկությունները: Դրանք մասամբ հիշեցնում են Վասպուրականի մանրանկարների տիպապատկերային ձևերը, բայց մանրաքնին մոտեցման դեպքում դրսևվորում են որոշակի դանազանություններ: Վասպուրականի ձեռագրերում թեթև ուրվագծված կամ առանց շրջանակների մանրանկարները ֆրիզային եղանակով ծավալվում են սկզբի թերթերի վրա՝ մի ամբողջություն կազմելով իրենց բաց, հաջորդական-շարունակական բնույթով: Ամեն մի առանձին պատկեր ընդհանուր թեմայի անքակտելի մի դրվագն է, որտեղ մեկը բացահայտվում և պայմանավորվում է մյուսով: Այդ նպատակամիտումից ելնելով Վասպուրականի ծաղկողները ստեղծում են հորինվածքների իրենց հատուկ ձևերը՝ կերպարների արտակարգ աշխույժ արտահայտություններով ու շարժումներով¹⁷:

Այլ է պատկերը հիշյալ հինգ ձեռագրերում: Այդտեղ ամեն մի մանրանկար կարծես ունի հորինվածքային ինքնակա բնույթ, դրանք մի տեսակ իրենց մեջ փակված են թվում (նկ. 6): Ֆիգուրների և զարդերի հարուստ համակարգը ամփոփված է լայն, հյուսաղարդ շրջանակների մեջ, որոնք կերպարների հետ միավորվում են ֆունկցիոնալ ամբողջականությամբ: «Փակ բնույթ» են կրում նաև ֆիգուրների շարժումները: Դրանք ասես կաշկանդված լինեն, դարձումները դանդաղ են ու ծանր: Անշտապ և ոչ միշտ սահուն գծանկարում բացակայում են Վասպուրականի մանրանկարչության համար այնքան բնութագրական դինամիկան ու ռիթմը¹⁸: Միատիպ են պատկերվում դեմքերն ու առաջ պարզած

16 Մեզանում այն թյուր տպավորությունը կա, ըստ որի, փոքր-ինչ պարզունակ, հարթապատկերային-գրաֆիկ ձևերով կատարված մանրանկարները (հիշատակարանի բացակայության պայմաններում) մեծ մասամբ վերագրում են Վասպուրականի դպրոցին: Նման մոտեցումը արհեստականորեն նեղացնում է հայկական մանրանկարչության բազմաճյուղ և բազմաբնույթ երկվայթի շրջանակները: Պետք է ասել, որ այդ ոճի աշխատանքներ (և պարզունակ բացատրություններով) հանդիպում են մանրանկարչության նաև մյուս կենտրոններում ու դպրոցներում. օրինակ, Սյունիքում (Մատ., ձեռ. № 6292, 1293 ք., 2930, 1315 ք. և այլն), Նախիչև՝ զանում (Մատ., ձեռ. № 3722, 1304 ք.), Բարձր Հայքում (Մատ., ձեռ. № 1379, 1334 ք.), Արցախում, Գեղարքունիքում և այլուր:

17 Մանրամասն տե՛ս «Վասպուրականի մանրանկարչությունը», Ա, Երևան, 1976, Բ, 1982. «Վասպուրական» այբում, Երևան, 1978:

18 Վասպուրականում շատ հաճախ գիծը նպատակամիտված է լինում շարժման, երբեմն նույնիսկ ձևի արտահայտմանը:

ձեռքերը, որոնք ասես քարացած լինեն: Ամբողջության մեջ այդ ֆիգուրները շրջանակազարդերի հետ դեկորատիվ մանրատված հարթություններ են հիշեցնում (գորգի նմանվող), ինչպես ձևափոխումների (դեֆորմացիա) ու ոճավորումների, այնպես էլ դրանց հետ ներհյուսված զարդամոտիվների դաշն համաչափությամբ¹⁹:

Նկ. 2

Առավել ինքնատիպ է ու գրավիչ գունաշարը՝ այդ մանրանկարների ոճական համակարգի հիմքերից մեկը: Վասպուրականի մանրանկարների հավասարապես մաքուր և ուժեղ, երբեմն էլ շրաներկային թափանցիկության շափ

¹⁹ Դրանք թերևս այնքան ոճավորումներ չեն այդ հասկացության ընդհանուր իմաստով, որքան ժողովրդական արվեստի, նրա ֆուլչորային, զարդադեկորատիվ յուրահատկություններն ջմրոնելու և վերարտադրելու յուրօրինակ ձգտում, դա գուցե և ներհայեցողաբար:

Թեթև դրված գույների փոխարեն, այստեղ հիմնականում հագեցված, նույնիսկ փոքր-ինչ խուլ տոներ են: Դրանք չունեն սիմվոլի հասնող նյարդային հակադրությունների լարում կամ աշխույժ անցումների ու պայծառ երանգների շահեկանությունը, որը կրկին Վասպուրականին է հատուկ: Այդ հինգ ձեռագրում կան նրբերանգ մի տոն, որն ասես մարրում, լուսավորում է մարդու հոգին: Սպիտակի առատությունը խառնուրդներում և դրա նուրբ սահուն ընթացքը եզրագծերին կից որոշիչ դեր են կատարում: Այն թուլացնում է առանձին վերցրած գույների սրությունը և այդ նրբհնչեղության մեջ մեղմում ընդհանուր լարվածությունը: Նույնիսկ խիստ արտահայտված դրամատիկ պահերը (օրինակ «Խորհրդավոր ընթրիք», «Մատնություն») ձեռք են բերում մտերմիկ շեշտա-

գրումներ: Այդ մանրանկարները ասես պարուրված լինեն արծաթյա-վարդագույն երանգի թափանցիկ քողով, որի տակից վայելչորեն շողում են զմբուխտյա թավ կանաչը, երկնագույնն ու նարնջամանիշակագույնը: Ամբողջությամբ վերցրած այդտեղ գունաշարն ունի ազնիվ մի փայլ, ուր ամեն ինչ թվում է հանգիստ ու բանաստեղծական:

Հիշյալ մանրանկարների ոճապատկերագրական առանձնահատկությունների քննությունն առանձին նյութ է լինելու մեզ համար²⁰: Սակայն դրանց ընդօրինակման վայրի թեկուզ և մոտավոր կողմնորոշման համար, շահեկան է լինելու մի քանի խոսք ասել հայկական մանրանկարչության մեջ այդ ձեռագրերի հետ կապը առավել սերտ զուգորդությունների մասին: Այդտեղ արդեն, առաջին հերթին ուշադրություն է գրավում Արցախ նահանգի Խորանաշատ վանքում 1224 թ. ընդօրինակված Ավետարանը (Մատ. № 4823, նկ. 7)²¹. XIII դ. վերագրվող Վախտանգ իշխանի նոր կտակարանի մասունքը (Մատ. ձեռ. № 155), Վախտանգ Տանգիկի և նրա կնոջ՝ Խորիշահի պատվերով ընդօրինակված Ավետարանը (Մատ. ձեռ. № 378, նկ. 8)²²: Կարևորություն ենք տալիս Մատ. № 5569 ձեռագիր-Ավետարանին (XIII—XIV դդ.): Այդտեղ նվաճելիս ողջունի բնագրի, համարաբառների աղյուսակների (նկ. 9) և անվանաթերթերի պատկերման ինքնատիպ ձևերը՝ զարդարուն լայն շրջանակների մեջ, ու գունային բնորոշ շարք՝ սպիտակի խառնուրդով ստեղծված բաց կանաչը, կապույտն ու վարդագույնը, ցույց են տալիս վերը նշված հինգ ձեռագրերի հետ ունեցած ոճաձևարանական սերտ կապը (համեմատել նկ. 10): Խորանների հարդարանքի նման կերպ Վասպուրականում բոլորովին չի հանդիպում:

Մասնակի վերապահություններով այստեղ կարելի է հիշատակել Մատ. № 4185 Ավետարանը (XIII դ.), Խաչնոս երկրում 1326 թ. ընդօրինակված (Երուսաղ. № 1794) Ավետարանը²³, Հալլեյում (ԳԴՀ) գտնվող 1224 թ. Ավետարանը²⁴ և այլն:

²⁰ Մասնավորապես տեղին չի թվում, երբ է. Զաքարյանը (նշվ. աշխ.) հիշյալ ձեռագրերի դիմապատկերները համեմատելով Աղթամարի եկեղեցու արևելյան որթագալարակի XII—XVI դդ. լրացում հանդիսացող հեծյալի պատկերի հետ, գրում է. «Երկու դեպքերում էլ շեղված այտուցներով լայն գեմբերն ու երկարավուն աչքերը կատարված են մոնղոլական էթնիկական տիպի բաշ գիտությունը ու ազդեցությունը» (էջ 41): Գուցե այդ խոսքերը համապատասխանում են նշված քանդակին (և դա նկատել են ուսումնասիրողները), բայց ոչ բոլորովին հիշյալ ձեռագրերի կերպարներին, որտեղ դյուրին չէ նման ազդեցության գտնելը: Ասենք, որ մոնղոլական կամ արարական էթնիկական գծերը միայն Վասպուրականի արվեստում չեն դրսևորվում: Դա կարելի է տեսնել Հայաստանի մի շարք այլ վայրերում ևս. օրինակ, Երզնկայում ընդօրինակված 1449 թ. Ավետարանի նկարները (Հ. Քյուրտչյան, Փրիստոնի համալսարանի թիվ 18 հայ. ավետարանը, «Բազմավեպ», 1974, էջ 169—174): Թալինի շրջանի Արեգ գյուղում Ա. Մանուկյանի սևիականությունը հանդիսացող XIV—XV դ. Ավետարանը: Նույնիսկ Ավագի աշխատանքներից մի քանիստ կերպարները կրում են արևելյան էթնիկական գծի կնիքը:

²¹ Տվյալ դեպքում նկատի ունենք ֆիգուրների ոճական նույնաձև մեկնարանությունը (համեմատել № 316 ձեռագրի հետ). գունային նման շարք՝ սպիտակի խառնուրդով ստացված մանիշակագույնը, արծաթակապույտը, բաց, տաք կանաչը. նկարների լայն երիզաշրջանակները՝ ներսի զարդամոտիվներով:

²² Այդ ձեռագրի ժամանակը սովորաբար նշվում է 1269 թ. առաջ: Բ. Ուլուքարյանը հիմնավոր կերպով գտնում է, որ այն ընդօրինակվել է 1212 թվականին («Խաչենի իշխանությունը I—XVI դարերում», Երևան, 1975, էջ 143—144):

²³ Ն. Պ. Պաղաբյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, 2, Երուսաղեմ, 1972, էջ 140—144:

²⁴ B. Brentjes, Das Armenische manuskript w 1, in Halle. "Armenische Handsch-

նկ. 4

Ոճական աղերսների առիթ էն տալիս Սյունիքում բնօրինակված ձեռագրերը²⁵: Այսպես, քննարկվող հինգ ավետարաններում հանդիպող տղամարդ-

rifen in der DDR, II. Berlin, 1973.

²⁵ Նկատի ունենք նաև Քորոս Տարոնացու մանրանկարների տիպապատկերագրական մի քանի գծերը, մանավանդ ավետարանիչների դիմապատկերներն ու անվանաթերթերը, Աստվածամոր մական հետ պատկերը՝ Ղուկասի անվանաթերթում, մեղսագործության թեման, խորհրդավոր ընթերցում բարձրակ սեղանի ձևը և այլն (տե՛ս Եսայի նշեցու 1318 թ. աստվածաշունչը, Մատ.

կանց տիպերը՝ ետ գնացող գանգամասերի ընդգծմամբ ու աչքերի սովորական բացվածքով (նկ. 11) հիշեցնում են Գլաձուրցի ծաղկող Մատթևոսի (Մատ., ձեռ. № 6292), Մոմիկ նկարչի (Մատ., ձեռ. № 6792 նկ. 12) և նույնիսկ Քորոս Տարոնացու պատկերած կերպարները: Երբեմն, այդ ձեռագրերում լինում են պատկերազրական այնպիսի ինքնատիպ մանրամասներ, որոնց միակ դուզոր-դուխյունը կրկին Սյունիք-Արցախի շրջանում է հանդիպում: Նկատի ունենանք թեկուզ հանդիսավոր լուր ազդարարելու ծամանակ փող հնչեցնելու հետաքրքրական մոտիվը՝ «Ավետում», «Հարություն» (ձեռ. № 316, 6319, 6303): Այդ ձեռագրերից բացի, դա հանդիպում է նաև Խաչենում ընդօրինակված 1237 թ. (Զիկագոյի համալսարան²⁶), Սյունիքում ընդօրինակված 1315 թ. (Մատ., ձեռ. № 2930) և Տաթևում ընդօրինակված XIII դ. վերջ և 1378 թ. (Մատ. ձեռ. № 7482) Ավետարաններում:

Առանձին նշանակություն են ստանում հիշյալ ձեռագրերի և նույն միջավայրում գտնվող նյութական մշակույթի հուշարձանների (որմնանկարչություն, քանդակագործություն և ճարտարապետական զարդադեկորատիվ տարրեր) միջև ի հայտ եկող ընդհանրությունները: Այսպես, Դադի կամ Խուֆա վանքից փրկված մեկ-երկու որմնանկարներում կրկին տեսնում ենք տղամարդու (Հիսուսի պատկերը) գլխի փոքր-ինչ ետ ձգված գանգամասն ու սուրուլիկ զեմքը, որը հիշեցնում է նշված ձեռագրերի մեզ արդեն ծանոթ տիպերը:

Զափազանց հետաքրքրական են Այրիվանքի ս. Աստվածածնի մատուռ-բարայրի որմնանկարները (1257 թ.): Բացարձակ անուշադրության հետևանքով այդ հուշարձանը այսօր գրեթե լրիվ ավերված վիճակում է: Շնորհիվ Գարեգին Հովսեփյանի մոտ պահպանված մեկ հատիկ լուսանկարի²⁷ և քարայրի դունագրունտի որոշ բեկորների, հնարավոր է դառնում գաղափար կազմել այդ որմնանկարի գունաոճային առանձնահատկությունների մասին. ավելին, այդտեղ նկատելի է հատկապես Մատենադարանի № 378 ձեռագրի մանրանկարների հետ ունեցած ընդհանրությունը:

Վերևում, «Մեղսագործության» առիթով խոսք եղավ Գանձասարի վանքի Աղամի ու Եվայի պատկերի մասին: Նույն եկեղեցուց կարող ենք հիշատակել նաև «Աստվածամայրը մանկան հետ» և «Խաչելության» որմնաքանդակները: Ուշագրավ է նաև Նոր Վարազա ս. Նշան եկեղեցու (Կառուցված 1231 թ., Շամշադինի շրջան) կենտրոնական մուտքի քարավորի «Խաչելությունը», որն իր այսպես ասած «կամերային» մեկնաբանությամբ մոտենում է մեր ձեռագրերի (№ 316 և 4820), պատկերներին:

Ի տարբերություն հայկական մանրանկարչության մյուս կենտրոնների²⁸, հիշյալ խմբի ձեռագրերում ամուր կապ է նկատվում նույն միջավայրի ճարտարապետական կառույցների զարդադեկորատիվ հարդարանքի հետ: Գրալագույն վկայությունը Վարազա ս. Նշան եկեղեցու զարդային մեկ-երկու դե-

Ձ 206), ԱՄՆ-ում գտնվող XIV դ. սկզբի ավետարանը (S. Der-Nersessian, Etudes Byzantines et arméniennes, Louvain, 1973, I, p. 631—632 t. II, pl. 1390).

26 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Մի ձեռագիր Ավետարան, «Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմութեան», Բ, Նիւ-Եորք, 1943, էջ 47—48:

27 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խազրակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մեջ, Ա, Վաղ-պատ, 1928, էջ 99—100, նկ. 31:

28 Կարելի է նույնիսկ վկայակոչել ամբողջական դպրոցներ՝ Կիլիկիա, Բարձր Հայք, Վաս-պուրական...

կորների համեմատությունն է Մատ. N 4820 (ի դեպ, նույն եկեղեցուց բերված) ձեռագրի հետ: Այսպես, եկեղեցու հարավային պատուհանի ուղղահայաց շրջանակների երկհյուս ոճավորված տեղադարձերը, որոնց ներսում լատոսի ծաղիկը հիշեցնող փոքրիկ մոտիվներն են տեղադրված, գրեթե կրկնվում են նշված ձեռագրի «Իմաստուն և հիմար կույսեր» և մի քանի այլ պատկերների շրջանակներում: «Մկրտություն» շրջանակի կիսատերևների հյուսվածքամու-

նկ. 5

տիվները նույնությամբ հանդիպում են եկեղեցու արտաքին խորաններից մեկի եզրային քանդակազարդերում: Լատոսի ծաղիկը հիշեցնող զարդամոտիվները հանդիպում են ինչպես եկեղեցու պատուհանի հորիզոնական շրջանակներում,

աչնպես էլ ձեռագրերի «Կոտորումն մանկանց» ու «Տյառնընդառաջ» նկարներում:

Լաչն, զարդարուն շրջանակների պատկերման սովորվածը և ընդհանրապես զարդաչին հակումը ավելի հատկանշական է Սյունիքի և Արցախի նկարազարդ ձեռագրերին ու ճարտարապետական հուշարձաններին: Այդ վայրերից մեզ հասած մի քանի ձեռագրեր ուղղակի զարդերի հավաքածու են ներկայացնում: Ահա Մատ. N° 7482 Ավետարանը (Տաթև): Այդտեղ նույնիսկ նկարների խորքը ծածկված է տարբեր ձևերի զարդամոտիվներով: Եվ ինչն է հետաքրքրականը. այս դեպքում էլ Մատ. N° 6303, 4820 և 316 ձեռագրերում հանդիպող քառանկյան շրջանակների մեջ խաչաձևվող հյուսվածքները, ոտմրած և եռանկյունազարդերը և ոճավորված լաչն տերևամոտիվները մասնակի ձևափոխումներով կամ նույնությամբ տեղ են գտնում Տաթևի վերոհիշյալ ձեռագրում:

Նման օրինակներ կարելի է բերել Գաղի վանքի, Խորանաշատի, Գանձասարի և Գոշավանքի թմբուկների կամարածև դարդահայտավածքներից, ճակատամասերից, բարավորների, պատուհանների կամարների ու խոյակների «ասեղնագործ» քանդակազարդերից, որոնց անմիջական զուգորդությունները (հայկական խաչքարերի հետ մեկտեղ) գտնում ենք հիշյալ վայրերում բնագործական ված ձևագրերի մեջ²⁹: Ի դեպ, նկատենք, որ Վասպուրականի ճարտարապետական հուշարձանները, և առաջին հերթին Աղթամարի հուշակալոթ տաճարը, իրենց դարդադեկորատիվ հարգարանքով սկզբունքորեն տարբերվում են Սյունիք-Արցախի շրջաններում բնգունված ձևերից: Վասպուրականում տիրապետող կերպարային ու իմաստասիմվոլիկ տարրերն են, Սյունիք-Արցախում՝ հարուստ ու նուրբ դարդահայտավածքները:

Հիշատակության արժանի են այդ վայրերում կանգնեցված փոքր ծավալի կոթողները ևս, օրինակ, Գյումյուրում Մխիթարի և Արևիկի կողմից 1263 թ. կառուցված եռանկյունաձավ քանդակազարդ մատուռը բնահանուր տեսքով³⁰: հիշեցնում է № 316, 4820 և 6303 ձևագրերի «Տյանընդառաջի» տաճարներն:

Համեմատությունների հարուստ նյութ են տալիս Խաչենի XII—XIII դդ. գերեզմանաքարերի պատկերները³¹, Արցախի և Սյունիքի շրջանների խաչքարերը, ինչպես նաև դեկորատիվ-կիրառական արվեստի պահպանված զանազան այլ նմուշները³²:

Այսպիսով, Մասենադարանի վերահիշյալ ձևագրերի մանրանկարչության ոճապատկերազարդական սույն համառոտ քննությունն ու կատարված համեմատությունները մեզ նախապես կողմնորոշում են Հայաստանի հյուսիսային շրջանները՝ պատմական Արցախ, Ուտիք, Սյունիք, Գեղարձունիք:

Այժմ հետևենք, թե ինչ են հազորդում այդ ձևագրերում պահպանված հետագա հիշատակագրությունները, որքանով են դրանք հավաստում ու վավերացնում մեր ենթադրությունը:

Նշված հինգ ձևագրերից հիշատակազրական փաստերով ամենից ազդատիկը № 316 Ավետարանն է³³: Նրա 128թ թերթում կա գրչի կցկաուր երկտողը. «Եւ զիս զտառապեալ ոգի զծողս և զծնողսն իմ յիշեցէք առ Քրիստոս, և յիշողդ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ ամէն»:

Որոշակի բան չի ասում նաև հազորդ հիշատակագրությունը, որը XVI դարից է. «Յիշեցէք տէր Թումէն, որ ետ իւր հալալ բնչիցն և արդար վաստակոցն,

29 Այդ տեսակներից շափազանց ուշադրով է 1315 թ. եղեգիսում նկարազարդված Ավետարանը (Մատ. № 9721, նկարիչ Բարդուղ): Դա ուղղակի զարգամտիվներ պարունակող հարուստ մի շանձարան է, որը գալիս է խաչքարերի արվեստի ու ճարտարապետական դեկորների ձևերից:

30 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաչքարային և Պոռչյանք... Ա, էջ 45: Ի դեպ, միջնադարյան եվրոպայում ճարտարապետական նման քանդակազարդ կամար-շրջանակների ներսում տեղադրվել են պատկերներ (Andre Grabar, Sculptures Byzantines du Moyen Age, XIe -XIVe siècle, Paris 1976), ինչպես մեր ձևագրերում է:

31 Տե՛ս Ն. Ա. Օրբելի, Бытовые рельефы на Хаценских крестных камнях XII—XIII вв., «Избранные Труды», Ереван, 1963, стр. 196—204.

32 Այդ տարածքի հուշարձաններին բնորոշ են հատկապես նուրբ հյուսվածքազարդերի օգտագործումը, քանդակազարդ կամար շրջանակների ձևը, բնահանրապես զարդը, օրնամենար, մի բան, որ դժվար է ասել նույնիսկ Աղթամարի համար:

33 Մեջ շին բերվի այն հիշատակագրությունները, որ բացակայում է սրևէ տեղեկություն վայրի, ժամանակի կամ անձնավորությունների մասին:

և ետ նորոգել և կազմել անշինջ չիշատակ իւր հոգւոյն, և իւր ծնաւդաց հոգւոյն՝ հարն խուտապաշխին, մարն Շահրիստանին...» (261ա): Այնուհետև «Զեաշատուր կազմողս չիշեցէք և դիմ ծնաւդս ամեն...» (261բ):

Խաշատուր անունով մի կազմող մեկ հայտնի է Գողթան գավառի Բուտի անապատից: 1489 թ. կատարած նրա մեկ աշխատանքը գտնվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 6531): Այդ կազմերի համեմատությունները սակայն քիչ քան են ատում, մանավանդ որ դրանք հետագայում կրկին վերանորոգվել են:

№ 316 ձեռագիրը վաղուց ի վեր գտնվել է էջմիածնի մատենադարանում և կրել Կարինյան ցուցակի 300 համարը:

Երկրորդը՝ Մատենադարանի № 6303 Ավետարանն է: Գրիչը միայն մեկ տող է թողել. «Քրիստոս Աստուած արզն հասանի Գրիգորիսի, որ կոկեաց զքարտէզս» (թ. 268բ): Սույն ձեռագրում, սակայն, պահպանված են որոշ ենթադրությունների առիթ տվող հետազա մի քանի հիշատակագրություններ: Գրանցից ամենավաղը 1356 թվականից է և, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է ձեռագրի առաջին տնօրենին (պատվիրատու) կամ նրա մերձավոր հարազատներին. «Յանուն Աստուծոյ էս (sic!) Յովաննես կրէց Պետանց արեղայս ու Բրտանց Սարգիս մեր սրտի աւծարութեամբ սուրբ ավետարանս ծախե-

ցաք վարդանայ ու առաք ի նրանէ. Ա. կով. Բ կապիճ հաց ... վկայութեամբ ի մարդկան Բուդին, վկայութեամբ ծարեցի Չարմանին որդին Խատապատայ, վկայութեամբ Նաճպատին որդին վահրամայ, վկայութեամբ իմ Տույսիկ իրիցոյ վկայութեամբ, որ զգիրս գրեցի: Թվ. Պե քաղոց Գ գրեցաւ» (թ. 107բ):

Այնուհետև նույն ձեռագրով ավելացված է. «գաւետարանս թագվորայրեր (իմա երեր-Ն.Ն.), ու զգինն առ ու տարաւ»:

Այդ գործարքը փաստորեն կատարվել է ձեռագրի ընդօրինակությունից շուրջ 30—40 տարի անց Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում: Ուշագրավ է Արցախի Մար գավառի (ծարեցի Չարման) և Գեղարքունիքի Բրտենիք գյուղի հոլովումը:

Այդ դեպքերից տասնութ տարի անց (1372 թ.) ձեռագիրը հանձնվում է կաղմելու. «...Ես Կարապետ արեղա առաջնորդ եղի սուրբ և կենսաբեր աւետարանիս կաղմելո, հրամանաւ տէր Գրիգորո և իշխանութեամբ... վասն յիշատակի Ղազար քահանայ և Շահրիալամ արքին...»

...Ես զաւսացե[ա]լ և ի պտղո հատե[ա]լ Մելքիսե[ղե]կ սուտանուն քահանա կաղմեցի սոցա հրամանաւ զետին կաղմա...»

...զկաղմող Մելքիսեղեկ և զվարդապետն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած զձեզ յիշէ ամեն: ...կաղմեցավ Պեկ թուիս...» (թ. 108ա):

«Հրամանաւ տէր Գրիգորո և իշխանութեամբ» բառերը այդ ժամանակամիջոցում կարելի է վերագրել թերևս միայն Գրիգոր Գեղարքունցուն, ծարա իշխանության հոգևոր կենտրոնի առաջնորդին, որի նստավայրը Խաթրա վանքին էր³⁴:

Ինչ վերաբերում է կաղմող Մելքիսեղեկին, ապա XIV դ. մեզ հայտնի են երկու նույնանուն կաղմող. առաջինը դործել է դարի 30-ական թվականներին (այստեղ ժամանակի տարածությունը փոքր ինչ մեծ է), իսկ երկրորդ Մելքիսեղեկը ապրել է Կաֆայում (Ղրիմ) 1357 թ.: Պարզ է, որ այս Մելքիսեղեկը համանուն մի այլ անձնավորություն է:

Հաջորդ հիշատակագրությունը 1672 թվականից է: Այստեղ ակնարկվում են բարեմիա և աստվածասեր Սարգիսը, նրա կին Հոռոմսիմը՝ դուստրը Եղիսարեթը, որոնք Ավետարանը տվել են վերանորոգման: Հիշատակագրությունը ավարտվում է հետևյալ տողերով. «...Դարձեալ կաղմեցաւ թվին հայոց ՌՃԻԱ ամին. ձեռամբ Ղափանցի Թումային և իմ որդի Սողոմոնին... յիշեցէք տէր Յեսային, որ եղև պատճառ կաղմելոցն» (թ. 269ա): Այսպես ուրեմն, Մարա և Բրտենիք տեղանուններից հետո այժմ ակնարկվում է Ղափանը³⁵:

Ինչ վերաբերում է վերջին ստացողներ Սարգսին, նրա կին Հոռոմսիմին՝ Եղիսարեթի դստերը, ապա այդ անձնավորությունները մեզ հայտնի են դառնում Քաշթաղաց գավառում (Գորիս)³⁶, 1488 թ. ընդօրինակված մի այլ ձեռագրից: Այդ ձեռագրի³⁷ հետագա հիշատակագրության (1631 թ.) մեջ հանդիպում ենք զեռևս երիտասարդ Եղիսարեթին, նրա ամուսին Հովհաննեսին և սրանց փոքրիկ դստեր Հոռոմսիմին, որը հետագայում պետք է ամուսնանար «բարե-

34 Բ. Ա. Ուլարարյան, Խաչենի իշխանութունը X—XVI դարերում, էջ 305:

35 Ձեռագրի 326բ թերթում կա նաև մեկ այլ կաղմողի՝ Ոսկան երեցի Քոզած առկերը, որոնք նրա մասին անդեկություն չեն պարունակում:

36 Քաշթաղաց ... զլխաւոր տեղի գաւառիս է աւան Գորէս» (Ղ. Ալիշան, Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 86 (170):

37 Մատենագարան, ձեռ. № 6358:

միտ ու աստվածասեր» Սարգսի հետ³⁸։ Այդ տեղեկությունից պարզվում է, որ Մատ. № 6303 ձեռագիրը XVII դ. հանդիսացել է Գորիսարևականեր Հոռոմսիմի և Սարգսի սեփականությունը, որոնք այն հանձնել են զափանցի Թումային կազմելու։

Ձեռագրի մասին վերջին տեղեկությունը հաղորդում է Մ. Եպ. Բարխուդարյանը։ 1895 թ. նա այդ ձեռագիրը տեսել է Արցախի Գետաշեն գյուղի եկեղեցում և նկարագրել այն³⁹։ Ձեռագիրը Մատենադարան է մուծվել Գարեգին Հովսեփյանի հավաքածուից, որը, ինչպես հայտնի է, կազմված է եղել Զանգեզուրից և Ղարաբաղից բերված նյութերից։ Այսպես, ուրեմն, հիշյալ ձեռագրի մեկ հայտնի բոլոր դեգերումները կատարվել են Սյունիքի և Արցախի սահմաններում։

Երրորդ ձեռագիր—Ավետարանը կրում է Մատենադարանի 4820 համարը։ 252ա թերթի վրա կազմողի և ծաղկողի հիշատակարանն է. «Զկաղմող և ծաղկող սուրբ և լուսատու աւետարանիս զՈվաննէս, և զԾնողան իմ և զամենիսեան, որք աշխատել են ի սմա։ Ով Աստուածասէր ընթերձողք որք հանդիպիք այսմ լուսատրչիս յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր և դուք յիշեալ լիջիք լիջիք ի Քրիստոս Յիսուս...»։ Տեղի որոշման առումով ոչինչ շատող «հեղինակային» այս հիշատակարանից հետո ուշագրավ են 1511 և 1537 թթ. ոմն Արիստակես քահանայի թողած տեղեկությունները. «Ի թվին հայոց ԶԿ ես Առիստակէսս զնեցի զաւետարանս ի հալալ ընչից իմոց յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց՝ հարն իմոյ էտգարին, մայրն իմոյ Ճհանբախտին...» (թ. 6բ)։

«...ի հրամանաւ տէր Առիստակէս քահանային և եղբարցն Տէրունին, ի ժամանակս տաճկաց թագաւորին Շահ-Քահամալի որդոյ Շահ-Իսմայելին, որ և յայսմ ժամանակի եղև մահտարայծամ առ ամենայն աշխարհիս Հայոց և առաւել երկիրս Գերարքունոյ ոչ շատոց դուռն փակեցաւ որ ոչ մնաց յիշատակ» (նկ. 13ա)։

Խոսքն այստեղ վերաբերում է Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև ծավալված պատերազմական գործողությունների ժամանակամիջոցին⁴⁰, երբ անընդհատ կրկնվող այդ ասպատակությունների ու ավերածությունների թատերաբեմ զարձալ նաև Գեղարքունիքը (հավանաբար այստեղ էր բնակվում Արիստակես քահանան)։ Ընդ որում, ժողովուրդը տուժում էր ոչ միայն այդ ասպատակություններից, այլև երբեմն մոլիզնող մահտարածամներից։

Հիսուն տարի անց՝ 1586 թ., որպես ձեռագրի սեփականատեր, հանդես է գալիս մի այլ անձնավորություն՝ խոջա Պարեքը. «...զվերջին ստացող սուրբ աւետարանիս զխաւջա Պարեաք ... յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց՝ հարն իմոյ Մասեհի և մարն էվդային»։

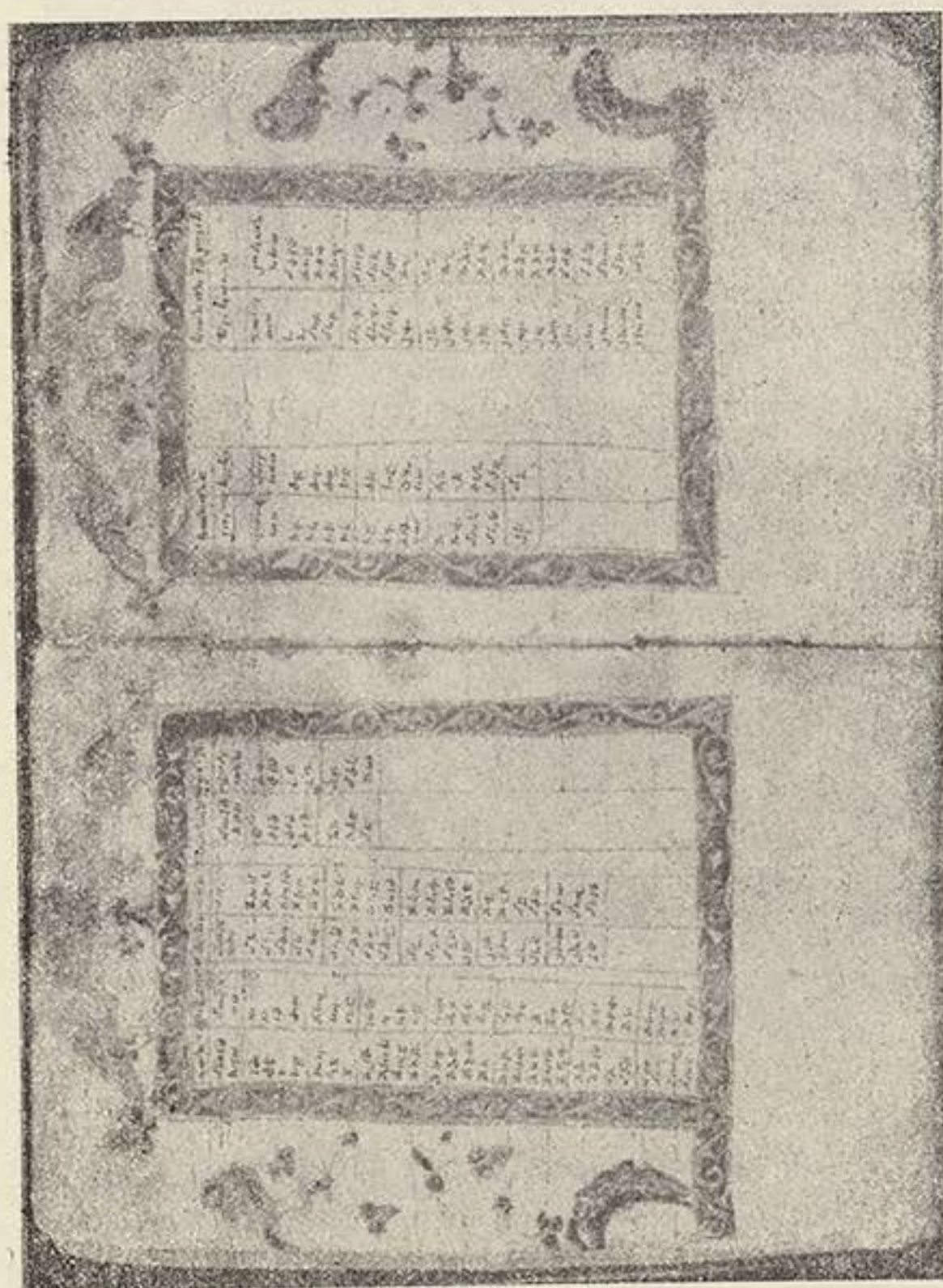
... Գարձեալ յիշեցէք զԹաշատուր քահանայն, որ կամակից եղաւ ի սուրբ աւետարանիս զնելու... և ես խօջա Պարեաքս իմ սրտի օժարութեամբս առի սուրբ աւետարանս, տվի ի դուռն Սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Ովաննիս Մկրտչին, ... ի թագաւորութեան Շահ Խուտարանդային, ի հայրապետութեան էջմիածնոյ տէր Առաքել կաթողիկոսին...

Յիշեցէք ... և զիս Ոհանէս սուտանուն, որ սակաւ յիշատակս գրեցի թվ-

38 Տե՛ս «ԺԸ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» (1621—1640 թթ.) Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան և Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 440—441։

39 Մ. Եպ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 261—262։

40 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 83—88։

նոն հիշատակվում է Աղթամարի հոգևոր առաջնորդությունն ու կաթողիկոսությունը⁴²։ Ի դեպ, Խոջա Պարեքի անունը ակնարկվում է Գեղարունիքում գտնվող XVI դ. վերջի մի արձանագրության մեջ. «Ես... պարեք շինել տվի խաչս որդոյ իմ Մելքումին. Ուսէպ կազմող. ես շեմ արժան»⁴³։ Ս. Բարխուդարյանը այդ Պարեքի տոհմի պատմությունը կապում է Գանձակի հետ։ Նրանք հետագայում տեղափոխվել են Նորադուզ գյուղ։

Ձեռագրում հանդիպող վերջին հիշատակագրությունը պատկանում է Սարգիս քահանային. «Ես՝ Սարգիս քահանա ծառա Աստուծոյ ստացա զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանցն իմոց. յիշատակ ինձ և ամուսնոյն իմո Քամարի և Բ. որդեկացն իմոց Ստեփաննոս քահանայի և Յովաննիսի» (թ. 159բ)։

Նման բնույթի հիշատակագրություններ Սարգիս քահանան և իր կինը թողել են նաև 103բ, 253բ, 158բ և մի քանի այլ թերթերում։ Այս Սարգսի և նրա կին Քամարի պատվերով են լրացվել ձեռագրի ավետարանիչների դիմանկարները, որոնք և՛ ոճով և՛ տիպա-պատկերագրական գծերով ոչ մի կապ չունեն սկզբնական նկարազարդումների հետ։ Սարգսի և Քամարի թողած հիշատակագրությունները ավետարանիչների դիմանկարների ցածի մասում են և բացարձակապես նույն ներկերով կատարված։ Ահա այն հանդամանքը (ոչ պակաս կարևոր), որ Սարգսի և Քամարի ժամանակ կատարված հետագա այդ մանրանկարներն իրենց ոճով ու պատկերագրությամբ բոլորովին չեն առնչվում Վասպուրականի հետ (դրանք բնորշ են Արցախի և Սյունիքի XV—XVI դդ. արվեստին), ինքնին վկայում են և հուշում վերահիշյալ անձնավորությունների (նաև ձեռագրի) այդ ժամանակներում Վասպուրականից դուրս գտնվելու մասին։

Ուշադրություն են գրավում նաև հիշյալ ավետարանի խորաններից մեկի մոտ թորոս քահանայի թողած տողերը. «Ձանարժան թորոս յիշեա ի տէր Յիսուս...»։ Կարծում ենք դա շատ վարժ գրիչ և նկարիչ է եղել⁴⁴։ № 4820 ձեռագիրը Մատենադարան է բերվել Արցախի Վարազա սուրբ Նշան եկեղեցուց⁴⁵։

Չորրորդ ձեռագիրը Մատ. № 6319 ավետարանն է։ Այն ընդօրինակվել է 1477 թ. Բասենի շրջանի էգեպատ գյուղում⁴⁶։ Այստեղ մեղ հետաքրքրողը հետագայում ձեռագրի սկզբին ամրացված հինգ թերթերն են՝ իրենց մանրանկարներով։ Բնականաբար անհրաժեշտություն է առաջանում պարզել, թե որտեղ է ձեռագիրը վերանորոգման ենթարկվել որին և ավելացվել են XIII—XIV դդ. պատկանող այդ հինգ թերթերը⁴⁷։

42 ...ի հայրապետութեան մերոյ կաթողիկոսութեան Աղթամարայ Տէր Գրիգորիսի...» և այլն։ Ի դեպ, այդ շրջանի Վասպուրականի ձեռագրերում ավելի շատ նշվում են Օսմանյան Թուրքիայի զորավարների, ինչպես նաև տեղական ամիրաների անունները (տե՛ս Ե. Ն. Ալիևյան, Գաղանազիրը կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 129—130)։

43 Ս. Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի Մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի սիաստաթղթի («Բանբեր Մատենադարանի», № 8, Երևան, 1967, էջ 191—227)։

44 Ամենայն հավանականությամբ այս թորոսն է գծանկարիչ ավետարանի խորանները։

45 Այն գտնվում է Քուստի գավառում. կառուցվել է 1231 թ. «ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի, հրամանաւ և իշխանութեամբ իշխանաց իշխանի Վատակայ...» (Մ. Եպ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 336)։

46 «Յամի յինն հարիւր քսան և վեցերորդի թուականութեանս հայոց (1477) գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան և անարհեստ գրչի Մելքիսէթ ստատանուն իրիցու... ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչի, ի գաւառն Բասենայ, ի դիւղս, որ կոչի էգեպատ...» (թ. 247ա)։

47 Ձեռագիրը սկզբնապես թեմատիկ մանրանկարներ չի ունեցել։

Նկ. 11

Չեռագրի հետագա մի հիշատակագրություն (XVI դ.) կարծես վճռական նշանակություն է ձեռք բերում խնդրի լուսարանման համար: «Զվերջին նորոգել տվող սուրբ աւետարանիս, հեզ, հանդարտ, նսև բազմաց գովելի արդունական և քաջարի Յոհան արհեսպիսկոպոսն, որ է ըսպասատր սուրբ ուխտին խորանայշատոյ. վերջստին նորոգել ետուր սուրբ աւետարանս յիշատակ իւրն և

Նկ. 12

ծնադասն, հայրն Գաբիթ բահանային, որ[ի] Քրիստոսէ հանկուցեալ, աստուած իրեանն արքայութիւն շնորհէ: Գարձեալ կրկին անգամ յիշել... Յոհան պարոնաւերն և պատուական եղբայրն իր պարոնաւերն Ակորն...

Նորոգեցաւ սուրբ աւետարանս ի դադն և ի նեղ ժամնակին, ի դրան սուրբ նորակնունք Աստուածածնիս. թվիս Ռ29 (1627), ձեռամբ սուտանուն Յոհանէս իրիցոյ Շատախեցի...» (Քերթ 250ա). Պետք է նկատի ունենալ Գանձակի մաս զտնվոց նշանաւոր Շատախ հայկական գչուղը:

Այսպես ուրեմն, ձեռագրի ընդօրինակությունից ուղիղ հարյուր հիսուն տարի հետո⁴⁸, այն հասել է պատմական Արցախի սահմանները և հորանաշատի ուխտի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից հանձնարարվել հիմնական վերանորոգման: Ենթադրում ենք, որ հենց այստեղ էլ այդ մատյանին միացվել են մեզ հետաքրքրող հինգ թերթերը:

Վերջին հիշատակագրությունը 1741 թվականից է. «կազմեցաւ յաւետարանս ձեռամբ (այսպես—Շ. Հ.) արեցաւ յիշատակս Քարթմանկեցի Արիստակէս իրիցու որդի Վարդան քահանայի թվ. ՌՃԾ (1731) ի ձորս Ղարաղի, գեղն որ կոչի Դուրիգեղ, տանուտէրն պարոն Աթապէկն, ամեն, Հայր մեր» (թ. 250բ):

Կազմող Արիստակէս Քարթմանկեցին հայտնի դեմք է: Նա ապրել և ստեղծագործել է XVIII դ. առաջին կեսում Արցախի Գարդման գավառում (այստեղ կար նաև Քարթմանիկ գյուղ): Բացի մեզ հետաքրքրող վերոհիշյալ (№ 6319) ձեռագրից, նրա ձեռքով 1749 թ. պատրաստվել է նաև պատմական Արցախի հաշնաձոր գավառում գրիչ Սարգսի կողմից 1492 թ. ընդօրինակված ավետարանի կազմը. «Կազմեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ Քարթմանկեցի (Գարդմանցի) Արիստակէս երիցու, որդի Վարդան քահանային ՌՃՂԸ»⁴⁹:

Ինչ վերաբերում է Ղարաղի ձորին կամ Ղարաղի երկրին, որտեղ վերջին անգամ կազմվել է սույն ձեռագիրը, ապա դա գտնվում է հորանաշատից արևելք՝ Արցախի ու Ուտիքի սահմանամիջին, Զակամի շրջանի մոտերքը⁵⁰: Ինչպես տեսնում ենք, 1627 թ. հետո էլ ընդհուպ մինչև 1741 թ., ձեռագիրը դուրս չի եկել Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից և վերջում միայն տեղափոխվել է Երևանի ս. Հովհաննես եկեղեցին:

Վերջապես այս խմբի հինգերորդ ձեռագիրը կրում է Մատ. 4023 համարը: Գրչի թողած միակ տողը իր մասին չէ. «Յիշեցէք և զՎարդան կրանաւոր, յայսմ ատեն եկն առ մեզ և շնորհնաց մեզ գրչի հարթիչ» (թ. 490):

Ձեռագրի հետագա հիշատակագրություններում հոլովվում են տարբեր ժամանակներում ապրած երեք ստացողների անուններ՝ Ըսքանդար (XV դ.) Մովսես երեց (XVI դ.) և Աբան մելիք (XVII—XVIII դդ.), բայց որևէ տեղանվան ակնարկություն չկա:

«...Սուրբ աւետարանս է յիշատակ մայր լուսոյ Աստուածածնին, որ բարեխաւս է յամենայն արարածոցս հաւատացելոց ի Քրիստոս, որք հաւատով խոստովանին զորդին միածնին ած արարիչ ոմի: Արդ ես Ըսքանդարս, որդի խոճա Ղարիպշին դբարին մտաւ ածի և յիշեցի ... ետու կազմել զկենսունակ սուրբ աւետարանս յիշատակ ինձ և ծնողաց...» (թ. 630):

Մեզ չհաջողվեց սլարդել Սքանդարի ով և որտեղացի լինելը: Նույնը պետք է ասենք նաև ձեռագրի հաջորդ ստացողի՝ Մովսես երեցի մասին». «Ես Մովսես երէցս ըստացայ սուրբ աւետարանս յիշատակ ինձ և հոգոյս փրկութիւն ... իմ

48 Ձեռագրի 248բ—249ա թերթերի անթվական հիշատակարանը վկայում է, թե ինչ ծանր դեպքերումների է ենթարկվել այն մինչև հորանաշատ հասնելը: Ձեռագրի սեփականատերը չի զօհարել ավետարանը նույնիսկ իր տղաներին գերությունից փրկելու պայմանով. «...ես ելի պրծայ ու տղերս կորան: Եկի մոտ իՅովանէս էրեցն ու ասի թէ զաւետարանս տանիմ ու զիմ գերդիքն ազատիմ: Նայել ի մտք արի թե ո՞ր մարդ է ինքն զիր գլուխ կտրել, որ ես զիմ գլուխս կտրեմ ու կամ զիմ ծնօղաց վարձգնու զի յիշատակն կորցեմ. ելի չկարացի խմիշ անել...»:

49 Մ. եպ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 246—247:

50 Ղ. Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ, 1853, էջ 84 («Տեղեկագիր Հայոց մեծաց», Գանձակ-Գարդման):

կողակցին Անայ խաթունին և իւր գատերներին և Շոտոմսին և Եղիսափեթին...» (թ. 188):

Ձեռագրում ամենից շատ հանդիպում ենք վերջին ստացող Արանմելիքի հիշատակագրութուններին. «Յիշատակ է աւետարանս Արանմելիքին և իւր կենակցին ճոհարին ի վանքս ի մայր լուսոյ Աստուածածինն ոչ հայրապետ և ոչ արեղայ և ոչ այլ սպասաւոր շունի իշխանութիւն հանել կամ ծախել...» (թ. 187ա):

Նման բովանդակութեան հիշատակագրութուններ կան նաև մյուս էջերում: Նախ նկատենք, որ ինչպես XV դարում, այնպես էլ XVII—XVIII դդ. ձեռագրի ստացողները հիշատակում են միևնույն եկեղեցին՝ «ի վանքս մայր լուսոյ Աստուածածին»⁵¹, մի բան, որ վկայում է ձեռագրի երկար ժամանակ նույն վայրում գտնվելու մասին:

Ինչ վերաբերում է անձնանուններին, ապա առավել ուշագրավը թերևս Արանմելիք անվան հոլովումն է, որի բացահայտման ուղղութեամբ մեր պրպատումները, ցավոք, որևէ արդյունքի չհասցրին: Եթե նույնիսկ Արանմելիք անունը նույնացնենք Մելիք-Աբա անվան հետ, դուցի և որոշ զուգորդութունների և նմանութունների առիթ ստեղծվի⁵². բայց բոլր դեպքերում մեզ հետաքրքրող անձնավորութեան կոնկրետ, ով լինելը չի սրոշվում: Մի բան միայն կարելի է արձանագրել, որ Արանմելիք կամ Մելիք-Աբա անձնանունը մեզանում ափելի հաճախ հանդիպում է Սյունիք-Արցախի շրջաններում:

Սույն ձեռագիրը Մատենադարան է մուծվել Սեանի հավաքածուից, որտեղ ընդգրկված էին Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից բերված գույքերը:

Ամփոփենք. ա) նշված հինգ ձեռագրերում ամբողջութեամբ վերցրած կա հետազայի շուրջ քսան հիշատակագրութուն: Ամենավաղը՝ 1356 թվականից է, վերջինը՝ XVIII դարից:

բ) Այդ հիշատակագրութուններում ուղղակի կամ կողմնակիորեն նշված սեղանունները կապվում են միայն Հայաստանի հյուսիսային գավառների հետ:

51 «...Արզ ևս Ըսրանդարս, որդի խոճա Ղարխային... սուրբ աւետարանս է յիշատակ մայր լուսոյ Աստուածածին...» (թերթ 631):

«Յիշատակ է աւետարանս Արանմելիքին և իւր կենակցին ճոհ . . ին (Գոհարին) ի վանքս մայր լուսոյ Աստուածածին...» (թ. 187): Ի դեպ, «մայր լուսոյ Աստուածածին» վանքը հիշատակվում է նաև այս նույն խմբի մեկ այլ՝ № 4829 ձեռագրում. էջ 5ա—6բ:

52 Գանձասարի վանքի հյուսիսային պատի արձանագրութունը «ի ԲՄՂԹ Թուխ (1790) կանան Աստուծոյ ձեռամբ տեառն Յովհաննու կաթողիկոսին ևս Ապառ (Մելիք-Աբով) ուզբաշի որդի Մելիք Յովսեփա Թալիշու և իմ կենակից Հերիբնազ և որդի Մելիք-Պէկլար և Մելիք-Ապառմեր հալալ արդեանց շինեցար...» (Մ. եպ. Բարխուդաբեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 178):

Մելիք-Աբովների մասին տե՛ս նաև Ե. Լալայան, Գանձակի գաւառ (Նյութեր աղագա ուսումնասիրութեան համար), «Ազգագրական հանդէս», Ե, 1899, էջ էջ 220—228, 246 և այլն:

Մ. Ամբաստանցը գրում է, որ Գեղամա երկրում իշխող աներից մեկը Աբովներին է եղել («Տեղեկագիր Գեղարբունի ձովազարդ գաւառի», (Վաղարշապատ, 1895, էջ 371):

Մտեղիցայի կաղարչանների տոհմում ևս հանդիպում են Արա-Մելիքներ (տե՛ս Неопубликованные письма академика П. К. Коконцева С. С. Абамян—Лазареву», ՊԲՀ, 1978, № 1, էջ 171—175):

Մելիք-Աբով անունը հանդիպում է նաև Փոքր Բուլնիս սյուղի եկեղեցու պարսպի մոտ դրված խաչքարի վրա 1648 թվից (Ս. Չալալյանց, Ծանապարհորդութիւն ի Մեծ Հայաստան, Բ, Քիֆլիս, 1858, 84): Կա նաև Մելիք-Աբով Արցախեցի (Ս. Չալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 103):

Մելիք-Աբովներ հայտնի են նաև Քանաչեռի նշանավոր ընտանիքների մեջ. բոլոր դեպքերում, ինչպես վերևում ասացինք, այս անունը հոլովվում է Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում:

Գրանք են պատմական Արցախի Մար դավառը, Գետաշեն գյուղը, Գարդմանը, Խորանաշատը, Բրդենիքը, Ուտիքը (Ղարաղի երկիր), Գանձասարը, Շատախ գյուղը (Գանձակի մոտ), Վարազա Սուրբ Նշան վանքը՝ Քուսաի գավառում, այնուհետև Արցախին հարևան՝ Գեղարքունիքը, Ղափանը և այլն:

գ) Ոչ մի տեղ նույնիսկ հարևանցի ակնարկություն չկա Վասպուրականի որևէ վայրի մասին: Բոլորովին չի հիշատակվում Աղթամարի կաթողիկոսությունը. մի բան, որ գրեթե պարտադիր է Վասպուրականում բնօրինակված ձեռագրերի համար: Մինչդեռ այստեղ մեկ անգամ հիշվում է էջմիածնի կաթողիկոսությունը, մեկ անգամ՝ Խաթրավանքի առաջնորդությունը և մեկ անգամ էլ Խորանաշատի հոգևոր կենտրոնը: Ինչ վերաբերում է ձեռագրերում մի բանի անգամ հիշատակվող Սուրբ Աստվածածնի, Հովհաննես Մկրտչի և Գրիգոր Լուսավորչի ուխտին, ապա կարող ենք միայն ենթադրել, որ դրանք աննշվում են Արցախի համրի կամ Ղարամուրատի վանքին. «ի գեղս որ կոչի Պապճան, բնդ հովանեա Ջուխտակ եկեղեցեացս հնոյն սուրբ Աստուածածնի և նորոյս սուրբ Գրիգորի Լուսավորչիս և սուրբ Յովանէսի և այլ սրբոցն»⁵³:

Արցախի Հավապտի վանքում ևս եղել են «Սուրբ Աստուածածնի և Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ եկեղեցիներ»⁵⁴:

Գոշավանքի եկեղեցիներից մեկը նույնպես կոչվել է Սուրբ Աստուածածնի, մյուսը՝ Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ⁵⁵: Հաղարծինում ևս այդ երկուսը կան և այլն⁵⁶:

դ) Այդ ձեռագրերը Մատենադարան են մուծվել այնպիսի հավաքածուներից-Կարինյան (ձեռ. № 316), Գարեգին Հովսեփյանի (ձեռ. № 6303), Սեանի (ձեռ. № 4024), Երևանի ս. Հովհաննես եկեղեցու (ձեռ. № 6319), նոր Վարազա ս. Նշան եկեղեցու (ձեռ. № 4820), որոնցում եղել են հիմնականում Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից բերված գույքերը:

ե) Չկա փաստ, որ այդ ձեռագրերից որևէ մեկը, ինչ-որ ժամանակ կամ ինչ-որ ձևով կապված լինի Վասպուրականի հետ (թեկուզ շատ ուշ շրջանի մեկ հատիկ հիշատակագրություն): Հասկանալիորեն այդ ձեռագրերից և ոչ մեկը չի արտացոլվել Ն. Լալայանի «Տուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի» հատորում (Թիֆլիս, 1915 թ.):

Արանք են գրավոր փաստերը, որից բխող հետևությունը մեկն է. այդ հինգ ձեռագրերը իրենց «կյանքի» գրեթե ողջ շրջանը (շուրջ 600 տարի) անց են կացրել Հայաստանի հյուսիսային գավառներում՝ պատմական Արցախ, Ուտիք և Գեղարքունիք: Դա իր հերթին (և թվում է հիմնովին) հաստատում է մանրանկարների ոճաձևաբանական առանձնահատկությունների՝ Արցախի և Սյունիքի արվեստի սովորույթների հետ կապված լինելու մեր տեսակետը: Փաստորեն մանրանկարների ոճապատկերագրական առանձնահատկություններն ու հետագա հիշատակագրական տվյալները համերաշխորեն լրացնում են միմյանց:

Խնդրի հնարավոր այդպիսի լուծումը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք Արցախ-Ուտիքից մեզ հայտնի մանրանկարչական մի շարք առաջնակարգ

53 Հ. Համազասպ Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 147:

54 Ս. Ջալալյան, Զամբ, Բ, էջ 216—217:

55 Հ. Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 183—184:

56 Հ. Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 220—225:

ձեռագրերի անկառնությունը—№ 4823 (1224 թ.), № 155 (ԺԳ դար), № 378 (ԺԳ դար, 1261 թ. առաջ), Զիկագոյի համալսարանում գտնվող 1237 թ., 1232 թ. Գեոկա վանքում ընդօրինակված, Երուսաղեմի մատ. № 1794 (1326 թ.), Մատ. № 5669 (1279 թ.), Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 47 (XIII—XIV դ.), Մատ. № 379 (XII—XIII դ.) և այլն, նախադրյալներ են ստեղծում խոսելու հայկական գեղանկարչության խիստ ինքնատիպ ու պայծառ մի նոր երևույթի՝ պատմական Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչության դպրոցի մասին:

Г. АКОПЯН

ГРУППА РУКОПИСЕЙ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ШКОЛЕ МИНИАТЮРИСТОВ ИСТОРИЧЕСКОГО АРЦАХА—УТИКА

(Резюме)

В результате изысканий, выполненных в последние годы в Матенадаране им. Маштоца, автор столкнулся с весьма интересным фактом. Группировка ряда известных и вновь обнаруженных рукописей дала возможность говорить о неизвестном до сих пор явлении в средневековой армянской живописи—школе миниатюры исторического Арцаха-Утика.

В основном рукописи этой школы были разделены на 2 группы. Предметом исследования являются рукописи II группы. Эти рукописи удостоились внимания специалистов в 1960-ых гг.; прежде высказывалось мнение (поскольку в них отсутствовали памятные записи, сделанные во время копирования), что эти манускрипты относятся к васпураканской школе миниатюры.

На основании стилистико-изобразительных материалов миниатюр, так же как на основе сохранившихся в рукописях позднейших памятных записей (древнейшая—от 1345 г.), сделана попытка посредством подробного анализа показать, что эти рукописи были переписаны и зарисованы в культурной среде исторического Арцаха-Утика.

Н. Н. НАСОPIAN

UN GROUPE DE MANUSCRITS DE L'ECOLE DE MINIATURE DE LA REGION HISTORIQUE DE L'ARTZAKH ET DE L'OUTIK

(Résumé)

Les recherches effectuées par l'auteur au cours des dernières années au Maténadaran Machtotz l'ont mis en présence d'un fait fort intéressant. Le groupement d'un certain nombre de manuscrits connus ou nouvellement découverts a donné la possibilité de parler d'un phénomène, inconnu jusqu'à présent, de la peinture arménienne médiévale: l'école de miniature de la région historique de l'Artzakh et de l'Outik.

D'une manière générale, les manuscrits de cette école ont été partagés en deux groupes. Ce sont les manuscrits du IIe groupe qui font l'objet de cette recherche. Ces manuscrits ont attiré l'attention des spécialistes aux années 1960 et certains ont exprimé l'opinion (étant donné que les colophons des scribes y manquent) que ces manuscrits appartenaient à l'école de miniature du Vaspourakan.

Prenant à l'appui le matériel stylistique et pictural, ainsi que les colophons plus tardifs conservés dans les manuscrits (le plus ancien remonte à 1354), l'auteur s'est efforcé de montrer par une analyse détaillée que ces manuscrits avaient été écrits et enluminés dans les centres culturels de la région historique de l'Artzakh et de l'Outik.